

Albin Kopruckowniak

"Nad kartami tajnej oświaty na Lubelszczyźnie w latach okupacji hitlerwoskiej", "Rocznik Ogniska Nauczycielskiego w Lublinie", [b.r.], 4 i 5

Rocznik Lubelski 21, 156-160

1979

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

średnie i sytuację w uniwersytecie krakowskim. Na stronie 407 podano, że program nauczania w gimnazjach oparty był na planie nauczania z 1774 r. To odnosi się do szkół elementarnych. Plan nauki w gimnazjach zatwierdziła Maria Teresa w roku następnym.

Osobną kartę w pracy poświęcono służbie zdrowia w Galicji Zachodniej, jej organizacji, obsady w cyrkułach i działalności.

Na uwagę zasługuje wnikliwe omówienie postawy społeczeństwa polskiego wobec zaborcy i narastających możliwości oraz przedsięwzięć zmierzających do przywrócenia własnej państwowości.

Autor, wybitny znawca okresu i zagadnień, dał możliwie dokładny i wszechstronny obraz Zachodniej Galicji. Jego praca stanowi poważną pozycję w zakresie poznania dziejów tego zaboru.

Jan Dobrzański

Nad kartami tajnej oświaty na Lubelszczyźnie w latach okupacji hitlerowskiej
 „Rocznik Ogniska Nauczycielskiego w Lublinie”, t. IV i V

Lubelszczyzna w latach II wojny światowej i okupacji hitlerowskiej należała do regionów o najbardziej rozwiniętym i powszechnym zbrojnym ruchu oporu i działań partyzanckich. Problemy te są już stosunkowo dobrze poznane¹. Nie doczekało się natomiast opracowania monograficznego tajne nauczanie, które rozwijało się tu bardzo żywo. Jest ono jedynie wrywkowo opisane w licznych pracach o charakterze ogólnokrajowym oraz w rozprawach, artykułach i wspomnieniach powstałych w naukowym ośrodku lubelskim².

W ostatnim okresie wiedza nasza na temat tajnego nauczania i angażowania się nauczycieli w nurt pracy nielegalnej wzbogaciła się znacznie dzięki publikacjom wydanym przez Związek Nauczycielstwa Polskiego, Oddział Zarządu Głównego w Lublinie. W 1977 r. ukazały się długo oczekiwane dwa kolejne tomy „Rocznika Ogniska Nauczycielskiego w Lublinie”³. Treściowo nawiązują one do problematyki zawartej w tomie drugim „Rocznika”⁴. Można stwierdzić, że materiały zamieszczone w

¹ Zob. m.in.: C. Madajczyk, *Generalna Gubernia w planach hitlerowskich. Studia*, Warszawa 1961; tenże, *Lubelszczyzna w polityce okupanta*, „Zeszyty Majdanka”, t. II, 1967; Z. Mańkowski, *Lata wojny i okupacji 1939—1944* [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. I, Praca zbiorowa pod redakcją T. Mencla, Warszawa 1974, s. 793—883; tenże, *Lubelszczyzna w latach II wojny światowej (charakterystyka ogólna, rola historyczna, stan badań i postulaty badawcze)*, „Rocznik Lubelski”, t. XII, 1969; tenże, *Strategiczne znaczenie Lubelszczyzny i polityka represyjna okupanta*, „Zeszyty Majdanka”, t. IV, 1969; tenże, *Między Wisłą a Bugiem, 1939—1944. Studium o polityce okupanta i postawach społeczeństwa*, Lublin 1978. L. Siemion, *Zamojski przelom*, Lublin 1967; tenże, *Z lat okupacji hitlerowskiej na Lubelszczyźnie*, Lublin 1971; tenże, *Lubelszczyzna w latach okupacji hitlerowskiej*, Lublin 1977.

² Przegląd podstawowej literatury do dziejów tajnej oświaty na Lubelszczyźnie w latach okupacji hitlerowskiej omawiają A. Kopruckowiak i M. Krupa w artykule: *Najnowsze badania dziejów oświaty i szkolnictwa na Lubelszczyźnie (przebieg literatury)* [w:] *Ze studiów nad Komisją Edukacji Narodowej i szkolnictwem na Lubelszczyźnie. Rozprawy i artykuły*. Redaktorzy: J. Dobrzański, A. Kopruckowiak, Lublin 1973, s. 502—505.

³ „Rocznik Ogniska Nauczycielskiego w Lublinie”, t. IV, Red. naukowa J.

ostatnich publikacjach ZNP w Lublinie świadczą o planowym działaniu Komisji Historycznej, aby nic, co świadczy o konspiracyjnej działalności oświatowej nauczycieli i ich walce, nie zostało zapomniane, ale weszło na trwałe do naszych najnowszych dziejów myśli pedagogicznej, historii oświaty i szkolnictwa. Po drugie, skrupulatnie gromadzone przez Komisję w zbiorach Oddziału w Lublinie wszelkie materiały tworzą doskonałą warsztat dla przyszłych badaczy dziejów oświaty, pracy związkowej i losów poszczególnych pedagogów. Poczynania te zachęcają również byłych nauczycieli tajnego nauczania i członków ruchu oporu do pisania wspomnień, a następnie do ich publikowania nie tylko na łamach „Rocznika Ogniska”. Jest to piękna i bardzo konkretna forma pracy, która pozostawia trwałe świadectwo działalności nauczycieli tajnych kursów i tajnych szkół w mieście i na wsi w latach wojny i okupacji.

Z tomu IV „Rocznika” na szczególną uwagę zasługują artykuły Longina Jana Okonia pt. *Chełmskie szkolnictwo w latach okupacji hitlerowskiej (1943—1944)* oraz Stanisława Sperudy pt. *Tajne nauczanie w powiecie kraśnickim w latach 1939—1944*.

Pierwszy charakteryzuje — oprócz oficjalnego szkolnictwa okupacyjnego — podziemne polskie szkolnictwo stopnia podstawowego i średniego, podporządkowane organizacyjnie Tajnej Organizacji Nauczycielskiej. Zwraca m.in. uwagę na szybki jego rozwój. Oto gdy w roku 1940/41 było w powiecie 20 kompletów i 147 uczniów, to w roku 1943/44 już 111 kompletów z 992 uczniami (s. 86). Sam autor jest przeświadczony, że nie udało mu się dotrzeć do wszystkich nauczycieli, którzy realizowali program tajnego nauczania, ale i to, co udokumentował w artykule, świadczy o powszechności tej formy oświaty. Nauczyciele wykorzystywali także oficjalne szkolnictwo okupacyjne do przemycania zakazanych treści programowych z języka polskiego, historii i geografii. W pow. chełmskim rozwijało się również tajne średnie szkolnictwo ogólnokształcące, które objęło 372 uczniów (s. 89). Autor przedstawia powszechnie znane także z innych terenów warunki pracy tajnych kompletów, zaangażowanie i poświęcenie nauczycieli, ochronę szkół przez oddziały partyzanckie, udział nauczycieli w ruchu oporu. Przypomina, że na terenie miasta i powiatu zginęło 42 nauczycieli, a 20 przeszło przez więzienia i obozy koncentracyjne.

Podobny charakter nosi artykuł S. Sperudy, który w sposób bardzo szczegółowy analizuje rozwój tajnego nauczania w poszczególnych gminach ówczesnego powiatu kraśnickiego. W tajnym nauczaniu w systemie zorganizowanym zaangażowało się tu 209 nauczycieli, w tym aż 169 nauczycieli szkół powszechnych. Natomiast 74 nauczycieli, w tym 60 nauczycieli szkół powszechnych, prowadziło nauczanie w sposób nie zorganizowany. Rozwijało się tu również tajne nauczanie na poziomie średniej szkoły ogólnokształcącej, obejmujące kilkuset uczniów. Zgodzić się trzeba z Autorem, że: „Poza aspektem oświatowym tajne nauczanie posiadało doniosłe znaczenie psychologiczne, zarówno w stosunku do wykładowców, jak i młodzieży” (s. 128).

W dziale artykułów tomu V P. Stryjecki omawia ustrój szkolny w świetle rozporządzeń władz niemieckich, a J. Kalinowski charakteryzuje jawne i tajne szkolnictwo na obszarze b. powiatu opolskiego. Ten drugi artykuł opracowany został

Kołodziejczyk, R. Orłowski, Lublin 1977, s. 352, nlb 4; „Rocznik Ogniska Nauczycielskiego w Lublinie”, t. V, Red. naukowa R. Orłowski i W. Śladkowski, Lublin 1977, s. 230, nlb 2.

⁴ Zob. recenzję A. Kopruckowniaka w „Przeglądzie Historyczno-Oświatowym”, 1970, nr 1, s. 159—163.

na podstawie ankiet na temat stanu szkolnictwa w latach okupacji. Zwraca uwagę na ścisłe związki ideowo-organizacyjne tajnego nauczania z polskim ruchem oporu. W tajnym nauczaniu na tym terenie zaangażowanych było czynnie 77 nauczycieli.

J. Smolarz bardzo szczegółowo omawia rozwój tajnego nauczania w b. pow. lubartowskim. Prowadzono je w 44 miejscowościach w zakresie szkoły powszechnej i w 24 szkołach średnich. W konkluzji autor stwierdza, że tajne szkolnictwo powszechne i średnie objęło około 40% wszystkich placówek szkolnych oraz około 50% nauczycieli.

Czytelnik znajdzie też fragmentaryczne dane do tajnego nauczania w b. pow. lubowskiem (T. Szepelak), udziału nauczycieli Gimnazjum im. J. Zamoyskiego w Lublinie w tajnym nauczaniu (B. Zimmera), artykuł S. Kosińskiego na temat aktywności społeczno-politycznej wychowanków Seminarium Nauczycielskiego w Szczepieszynie i ich udziału w tajnym nauczaniu i ruchu oporu⁵ oraz artykuł W. Wyrobkowej-Pawłowskiej pt. *Szkoła spółdzielcza na Lubelszczyźnie w latach 1940—1944*. Autorka poczyniła tu niezwykle interesujące spostrzeżenia z dwu powodów: po pierwsze, była jedną z tych, którzy tworzyli niepowtarzalną atmosferę szkoły w Zakrzówku (ukończyło ją około 300 absolwentów); po drugie, „szkoła dawała niejednokrotnie schronienie zarówno młodzieży, nauczycielom, jak i zaprzyjaźnionym działaczom ruchu ludowego, «spalonym» na swoim terenie i zmuszonym do natychmiastowej ucieczki” (s. 78). Bywali tu m.in. Irena Kosmowska i Jan Chmielewski oraz szereg wybitnych przywódców ruchu oporu w Lubelskiem.

Wszystkie zamieszczone w bogatym dziale materiałów i dokumentów wspomnienia zasługują na wnikliwą lekturę. Dwa z nich wyróżniają się w sposób zasadniczy, toteż chciałbym poświęcić im parę uwag. W tomie IV „Rocznika” Stefan Wojciechowski publikuje swoje wspomnienia z pobytu na Zamku lubelskim pt. *Cela Nr 35* (s. 129—173). Nie jest to tradycyjna relacja ani pamiętnik, ale prawie dziennik, prowadzony bardzo systematycznie podczas pobytu w znanym nie tylko w Lublinie hitlerowskim więzieniu. Autor sporządzał te notatki, wiedząc, na co się narażał. Dają one świadectwo hartu ducha i wiary w przetrwanie. Wspomnienia te są twarłym dokumentem przeżyć Autora, atmosfery panującej w celi i organizacji wewnętrznej więźniów. Autor odnotował nie tylko nazwiska więźniów, ale i ich zawody. Zdecydowaną większość stanowili nauczyciele z Lublina i województwa, ale byli też adwokaci, księża, urzędnicy. W połowie listopada 1939 r. wśród 74 więzionych w tej celi było: 45 nauczycieli, 6 prefektów, 5 profesorów uniwersytetu, 1 inspektor szkolny, 6 studentów, 2 adwokatów, sędzia, 2 urzędników, 5 księży parafialnych oraz policjant (s. 138). Czytelnik może spytać, jak to się stało, że prowadzona tak szczegółowo dokumentacja zachowała się. Stefan Wojciechowski pisze, że: „Wszystkie moje notatki, papiery i książki wyniósł mi potem z Zamku starszy strażnik Sochacki. Na ich podstawie mogę dokładnie odtworzyć kolejne dni więziennego odosobnienia” (s. 138). Autor odnotowuje kontakty z bliskimi, pomoc z zewnątrz niesioną przez PCK i organizację pomocy społecznej. Jest to dokument oskarżenia faszyzmu i jego pogardy dla człowieka.

Z tą relacją koresponduje w pewnym stopniu opracowanie Eugenii Zaleskiej⁶, nauczycielki z Lublina, również więźniarki Zamku, a dziś czynnej działaczki społecznej i znanego w Lublinie historyka szkół średnich. Opracowanie swoje napli-

⁵ Zob. również: S. Kosiński, W. Polak, *Losy wychowanków Państwowego Seminarium Nauczycielskiego Męskiego im. Zamoyskich [w:] Zakłady kształcenia nauczycieli w Szczepieszynie i ich wychowankowie. Studium historyczno-socjologiczne pod redakcją S. Kosińskiego*, Lublin 1975.

⁶ E. Zaleska, *Nauczyciele — więźniowie Zamku Lubelskiego (1939—1944)*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny”, t. V, Lublin 1976, s. 275—287.

sane na podstawie dokumentacji samych nauczycieli, przechowywane w zbiorach Lubelskiego Oddziału ZBoWiD, poświęca nauczycielom i młodzieży — więźniom Zamku Lubelskiego oraz ich aktywnej walce z okupantem.

Naszą wiedzę o tajnym nauczaniu i pracy pedagogicznej w latach okupacji w Lublinie znacznie wzbogacają wspomnienia: M. Słowikowskiego, *Z tajnego szkolnictwa w Lublinie (1940—1944)*, t. IV, s. 175—183; T. Łyska, *Ze wspomnień o tajnym nauczaniu w Lublinie*, t. V, s. 100—103; M. Bojarczuka⁷ o tajnym nauczaniu w Zamościu z aneksem 68 nauczycieli i uczniów, którzy zginęli za tajne nauczanie i propagowanie polskości; A. Więcka⁸ o problemach oświaty i kultury w konspiracyjnej działalności ruchu ludowego w Zamojskiem; K. Kubali⁹ o tajnej oświacie na Zamojszczyźnie, a także informacje na temat tajnego szkolnictwa w Hrubieszowskiem¹⁰, Krasnostawskim¹¹, Kraśnickiem¹², Tomaszowskim¹³, Chełmskiem¹⁴, Bełżycach¹⁵, Białej Podlaskiej¹⁶, Puławskim¹⁷.

W dziale tym zamieszczone zostały także wspomnienia Heleny Brodowskiej, wybitnego współczesnego historyka, z okresu pobytu w Lublinie i na Lubelszczyźnie¹⁸. H. Brodowska w latach 1934—1937 pracowała w szkole rolniczej dla dziewcząt w Krasieninie. W 1940 r. przybyła do Lublina celem organizowania tu ruchu oporu. Przywoziła z Warszawy „bibułę” i książki, które kolportowane były następnie przez lubelski oddział „Społem”. Wspomina o swej pracy na kursach rolniczych w Głusku, które „obok fachowego szkolenia spółdzielczego sprzyjały wymianie informacji o sytuacji w kraju i na frontach wojny, poglądów ideowo-politycznych, jak również dogadywania się na temat sposobów prowadzenia walki z okupantem” (s. 83). Autorka wspomina o swoich bliskich kontaktach z wojewódzkimi i terenowymi działaczami ruchu ludowego (ROCh), o wydawaniu „Biuletynu Oświa-

⁷ M. Bojarczuk, *Tajne nauczanie w Zamościu podczas drugiej wojny światowej*, „Rocznik Ogniska...”, t. IV, s. 229—238.

⁸ A. Więcek, *Oświata i kultura w zamojskiej konspiracji „ROCha”*, tamże, s. 239—241.

⁹ K. Kubala, *Tajna oświata na Zamojszczyźnie*, „Rocznik Ogniska...”, t. V, s. 96—99.

¹⁰ K. Kubala, *Wspomnienia z koszmarnych dni okupacji*, „Rocznik Ogniska...”, t. IV, s. 185—190; B. Kłembukowski, *Ze wspomnień o tajnym nauczaniu w powiecie hrubieszowskim*, „Rocznik Ogniska...”, t. V, s. 93—95.

¹¹ J. Jawor, *Z dziejów tajnego nauczania w powiecie krasnostawskim w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Rocznik Ogniska...”, t. IV, s. 191—203.

¹² W. Szymanek, *Kartki z dziejów tajnego nauczania w powiecie kraśnickim*, tamże, s. 205—210; J. Gąsiorowski, *O pracy konspiracyjnej nauczycieli w Dzierżkowicach w czasie drugiej wojny światowej*, tamże, s. 211—213; M. Kolesut, *Z zakazaną książką w czasie okupacji hitlerowskiej*, tamże, s. 215—228.

¹³ J. Malec, *Z dziejów tajnego nauczania w Tomaszowie Lubelskim*, „Rocznik Ogniska...”, t. V, s. 104—106.

¹⁴ J. Kusz, *Mój udział w tajnym nauczaniu w Wojślawicach, pow. Chełm*, tamże, s. 107—109.

¹⁵ Z. Cwiklińska, *Wspomnienie o udziale Pawła Cwiklińskiego w tajnym nauczaniu w Bełżycach*, „Rocznik Ogniska...”, t. V, s. 90—92; S. Tracz, *Tajne nauczanie na terenie Bełżyc*, tamże, s. 110—111.

¹⁶ A. Walewska, *Tajne nauczanie w Białej Podlaskiej*, tamże, s. 112—115.

¹⁷ S. J. Buksiński, *Trudna droga (Fragment wspomnień)*, „Rocznik Ogniska...”, t. IV, s. 243—258; W. Zinkiewicz, *Działalność Komisji Egzaminacyjnej tajnego nauczania w Puławach i powiecie puławskim*, „Rocznik Ogniska...”, t. V, s. 116—118. Problem poruszony we wspomnieniach W. Zinkiewicza szerzej ujmuję w odniesieniu do całej Lubelszczyzny S. Krzykała w artykule: *Tajne Komisje Egzaminacyjne na Lubelszczyźnie w latach okupacji hitlerowskiej [w:] Ze studiów nad Komisją Edukacji Narodowej...*, s. 419—440.

¹⁸ H. Brodowska, *Walka z okupantem poprzez oświatę (garść wspomnień)*, „Rocznik Ogniska...”, t. V, s. 81—89.

towego" (współpracowała z Władysławem Petrykiewiczem), którego drugi numer „osobiście powieślałam w mieszkaniu przy ul. Godebskiego 5, gdzie czasowo mieszkałam” (s. 87). W obawie przed aresztowaniem zmuszona została przerwać pracę w Lublinie i opuścić miasto jesienią 1941 r. „Lubelski okres mojej pracy oświatowej i poczynań na polu »Rocha« — wspomina — nazwałabym okresem poszukiwań form działania w celu wychowania pokolenia walczącego z barbarzyństwem i przemocą okupanta” (s. 89).

Tom V „Rocznika” zawiera 33 relacje nauczycieli zaangażowanych w tajnym nauczaniu z terenu woj. lubelskiego, a zwłaszcza z pow. puławskiego, włodawskiego i krasnostawskiego. Relacje zawierają wiele nie znanych szczegółów dotyczących konspiracyjnej działalności nauczycieli, postawy społeczeństwa, represji okupanta, kontaktów z ruchem oporu, sposobu organizowania tej formy szkolnictwa itp.

Redakcja publikuje również 14 dokumentów, opracowanych przez J. Naumiuka, odnoszących się do tajnego nauczania w pow. krasnostawskim. Są to głównie sprawozdania ze stanu oświaty i szkolnictwa sporządzone przez Gminne Komisje Oświaty SL „Roch”. Stanowią one dodatkowe świadectwo dużego wkładu ruchu ludowego w organizację tajnego nauczania, choć nie udało się rozszyfrować dotychczas wszystkich nazwisk i miejscowości występujących w sprawozdaniach.

Czytelnik interesujący się dziejami szkolnictwa i oświaty, w tym także szkolnictwa tajnego, znajdzie tu sylwetki nauczycieli, zasłużonych nie tylko dla rozwoju szkolnictwa i oświaty lubelskiej. W omawianych tomach zamieszczone zostały biografie: Jana Gąsiorowskiego, Stanisława Maja, Ludwika Pawłowskiego, Władysława Wacha, Franciszka Walaska, Mariana Witkowskiego (t. IV), a także Stanisława Cholewy, Józefa Reutta i Konstantego Lecha (t. V).

Publikowane artykuły, materiały, dokumenty oraz wspomnienia posiadają różną wartość poznawczą. Bardziej jednolity pod tym względem jest tom V, który prawie w całości poświęcony jest tajnemu szkolnictwu w czasie okupacji. Idei tej podporządkowany został nawet dział recenzji najnowszych publikacji na wspomniany temat. Dzięki przygotowaniu obu omawianych tomów, a następnie ich wydaniu, zostało ujawnione całe bogactwo nie znanych dotychczas w literaturze faktów i danych, świadczących w sposób nader przekonujący o masowym zasięgu tajnej oświaty na Lubelszczyźnie¹⁹ i powszechnym zaangażowaniu w nią nauczycieli szkolnictwa różnych szczebli.

Prace publikowane na łamach „Rocznika Ogniska Nauczycielskiego” dowodzą, że Komisja Historyczna Oddziału ZNP w Lublinie skupiła grono ludzi pracujących z zapałem nad ocaleniem od zapomnienia materiałów świadczących o aktywności społeczno-politycznej i pedagogicznej lubelskich nauczycieli.

Albin Koprukowniak

¹⁹ Zob. recenzję pracy J. Krasuskiego, *Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939—1945*, Warszawa 1971, opracowaną przez J. Doroszewskiego, „Rocznik Ogniska...”, t. V, s. 198—200.